

УДК 34.05

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2022-1-2.5>

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

ЗВІРСТВА – ОДНА ІЗ ОЗНАК ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО АВТОРИТАРИЗМУ

ATROCITIES ARE ONE OF THE SIGNS OF THE HISTORY OF THE FORMATION OF RUSSIAN AUTHORITARIANISM

На основі документальних джерел, висновків авторитетних учених із числа істориків, філологів, лінгвістів у статті здійснено історично-правовий аналіз історії злочинів як проти власного, так і українського народів, здійсненого російським авторитаризмом з доби Руської держави до нинішньої епохи. Замість юридично визначених понять злочин чи кримінальне правопорушення автор застосовує таке поняття як звірства, котре, на його думку, має визначальний характер для оцінки соціальної девіації політичного режиму країни, яка є вічним сусідом України. Автор дотримується ідеї, закладеної в XIX ст. російським вченими щодо різноманітних шляхів формування етносів, які колись називалися малоросійським і великоросійським, що, відповідно, є українцями і росіянами. Усі намагання поєднати два народи терміном «братські народи» не витримують жодної критики.

Істотні цивілізаційні відмінності між пращурами українців і автохтонами сучасної європейської частини Росії автор знаходить в літописі Нестора Літописця, роботах істориків радянської доби, насамперед у висновках Героя соціалістичної праці, академіка Б. Рибакова, який прийшов до таких висновків порівнюючи соціальний та економічний стан розвитку Півночі і Півдня Руської держави.

Автор доводить, що звірства московитів, з часом росіян є явищами закономірного характеру як у добу Середньовіччя, так і у Новий та Новітній період історії. У XX ст. девіантна поведінка червоноармійців, енкаведистів масово фіксується не лише на території радянського Союзу, а й в умовах Другої Світової війни експортується в країни Східної та Центральної Європи, проте так і не була засуджена ні на політичному, ні на юридичному рівнях.

У висновку статті автор висловлює сподівання, що саме відсутність системної юридичної оцінки радянських воєнних злочинів з боку країни переможниці у Другій Світовій війні стала основою для вищого в сучасній Російській Федерації уявлення про абсолютну праведність власної історії та відкрила шлях для виявлення в «усій крasicі» соціальної девіації російського агресора в Україні нині. Переконалий, що звірства, вчинені російським агресором в 2022 р. в Україні, стануть об'єктом розгляду в міжнародному суді, а кожен суб'єкт злочинів проти українського народу буде покараний.

Ключові слова: *звірства, воєнні злочини, червоноармійці, російський авторитаризм, націоналісти, Друга світова війна, девіація.*

On the basis of documentary sources, the conclusions of authoritative scholars from among historians, philologists, and linguists, the article provides a historical and legal analysis of the history of crimes both against its own and Ukrainian peoples, committed by Russian authoritarianism from the era of the Russian state to the present era. Instead of the legally defined concepts of crime or criminal offense, the author uses such a concept as atrocities, which, in his opinion, has a defining character for assessing the social deviation of the political regime of a country that is an eternal neighbor of Ukraine. The author adheres to the idea established in the 19th century, by Russian scientists regarding various ways of formation of ethnic groups, which were once called Little Russian and Great Russian, which, respectively, are Ukrainians and Russians. All attempts to connect the two peoples with the term «fraternal peoples» cannot withstand any criticism. The author finds significant civilizational differences between the ancestors of Ukrainians and the autochthons of the modern European part of Russia in the annals of Nestor Litopyst, the works of historians of the Soviet era, primarily in the conclusions of the Hero of Socialist Labor, Academician B. Rybakov, who came to such conclusions by comparing the social and economic state of development of the North and the South of the Russian state. The author proves that the atrocities of the Muscovites, and eventually of the Russians, are phenomena of a regular nature both in the Middle Ages and in the New and Modern periods of history. In the 20th century the deviant behavior of Red Army soldiers and Enkavedists was recorded en masse not only on the territory of the Soviet Union, but also during the Second World War was exported to the countries of Eastern and Central Europe, but it was never condemned either at the political or legal levels. In the conclusion of the article, the author expresses the hope that precisely the lack of a systematic legal assessment of Soviet war crimes by

the victorious countries in the Second World War became the basis for the cultivation in the modern Russian Federation of the idea of the absolute righteousness of its own history and opened the way for the identification of social deviation in «all its glory» the Russian aggressor in Ukraine today. I am convinced that the atrocities committed by the Russian aggressor in 2022 in Ukraine will be the subject of consideration in the international court, and every subject of crimes against the Ukrainian people will be punished

Key words: *atrocities, war crimes, Red Army men, Russian authoritarianism, nationalists, World War II, deviation.*

Історія звірств (*звірство* – надзвичайна жорстокість, лють) московської орди сягає глибокої давнини. Почасти, складається стійке враження, що соціальна девіація сусіднього з нами народу укорінена у його генетичну структуру. Він інший, і нам це нарешті треба усвідомити, а не продовжувати користуватися заскоружлими, проте зручними (бо так нас учили в школі, – *авт.*) наративами радянської партійної науки. Про це заявляли вчені із числа російських істориків і лінгвістів ще на початку ХХ ст. Чи не найкращим донині знавцем історії становлення російської мови вважається професор А. Шахматов, який стверджував: «... объединение так называемых **украинцев** с великорусами (*Авт.* – росіянами) термином «русский» не может свидетельствовать об общем их происхождении в доисторическую эпоху... Я самым решительным образом подчеркиваю, что исконное единство малорусов и великорусов я не основываю на общем их имени: политические и культурные имена могут объединять совершенно различные по происхождению этнические группы» [1, с. 11–12].

Висновок про відмінність етнічного походження українців і росіян зробив знаний у Росії і за її межами славіст-філолог, історик, основоположник історичного вивчення російської мови. Суголосність з його словами підтверджу низкою свідчень та історичних фактів, які давно потребували публічного розголосу.

Чи не першу відомість у цьому сенсі надає руський літописець Нестор, перу якому належить життєпис «Повість минулих літ» – літописне зведення, складене в Києві в ХІ – на початку ХІІ століття. Із почуття політичної коректності до російського народу, абзац, що нижче зацитую, рідко використовувався в історіографії, але він промовисто свідчить про сприйняття київським літописцем пращурів наших північних сусідів як, м'яко кажучи, племен, далеких від цивілізації: «А радимичі, і в'ятчичі, і сіверяни (*Авт.* – племена, що розселялися за межами Залісся, здебільшого територія сучасної європейської частини Російської Федерації) один обичай мали: жили вони в лісі, як ото *всякий звір*, їли все нечисте, і срамослів'я (*Авт.* – брутальщина, нецензурщина, лайка) [було] в них перед батьками і перед невістками. Сей же обичай держали і кривичі (*Авт.* – розселялися між Полоцьком і Смоленськом), й інші *погани*, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон» [2]. Прошло майже тисячу років, а форма спілкування, побутовий уклад наших північних

сусідів залишається незмінним, судячи із нині перехоплених українською розвідкою телефонних розмов російських полонених із своїми батьками та родичами.

На істотних цивілізаційних відмінностях між нашими пращурами і автохтонами сучасної європейської частини Росії наголошував знаний історик радянської доби, Герой соціалістичної праці, академік Б. Рибаків. Порівнюючи соціальний та економічний стан розвитку Півночі і Півдня Русі (*Авт.* – Наддніпрянщина), без сумніву, російський патріот констатував: «Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такого багатого спадку не отримали й розвивалися набагато повільніше. Навіть у ХІІ ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісні сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «*звіринського*» способу життя північних лісних племен» [3, с. 180].

А хіба не звірячими інстинктами керувався суздальський князь Андрій Боголюбський, нищачи під корінь Київ у 1169 р. А Іван Грозний, котрий словами «жаловати есмя своих холопей вольны, а и казнить вольны же», у протизаконний спосіб визначив своє право позбавляти життя людей. Ось лише один факт: «В 1570-м несколько сотен представителей новгородской знати были утоплены в реке. Иногда перед этим царь приказывал поджигать людей специальным горючим веществом, а затем привязывать к саням и пускать лошадей вскачь. После этого, как правило, с моста в реку сбрасывали жён и детей несчастных. Женщинам связывали сзади руки с ногами, а детей привязывали к матерям. Спасти не удавалось никому: после совершения зверства oprичники, плавающие в лодках по реке, добивали баграми тех, кто пытался спастись» [4]. Цьому нелюду вперше в історії Росії у 2016 р. в м. Орлі був відкритий пам'ятник. Навіть царська Росія, знаючи про злочинства свого першого царя, не насмілювалася будувати кату власного народу такі величні постаменти.

Красномовними словами характеризує засновника російської імперії Петра І класик російської літератури кінця ХІХ початку ХХ ст. Л. Толстой, який за критику підтримки церквою загарбницьких воєн царської Росії, у 1901 р. був підданий анафемі і до нині московським православ'ям не реабілітований. Ця цитата міститься у виданні повного зібрання творів Л. Толстого 1936 р. : «С Петра І начинаются особенно паразитические и особенно близкие и понятные нам

ужасы русской истории. Беснующийся, пьяный, сгнивший от сифилиса зверь 1/4 столетия губит людей, казнит, жжет, закапывает живых в землю, заточает жену, распутничает, мужеложествует, пьянствует, сам, забавляясь, рубит головы, кощунствует, ездит с подобием креста из чубуков в виде детородных членов и подобиями Евангелий – ящиком с водкой славить Христа, т. е. ругаться над верою, коронує бл@дь свою и своего любовника (Авт. – мовиться про генералісімуса А. Меншикова), разоряет Россию и казнит сына и умирает от сифилиса, и не только не поминают его злодейств, но до сих пор не перестают восхваления доблестей этого чудовища, и нет конца всякого рода памятников ему» [5]. Прояви крайньої жорсткості засновника Російської імперії не лише не бентежать сьогоднішнього очільника РФ В. Путіна, який відверто вбачає в ньому взірєць розбудови держави агресивного авторитарного типу, а й на публічному рівні визнає себе його послідовником [6].

Не відмовимо собі в задоволенні навести два факти із житейського побуту путінського наставника і петербурзького вінценосця, які не афішуються російською історичною літературою, проте дають підстави погоджуватися з умовиводами, на який спадок, окрім територіальних претензій, має претендувати очільник нинішньої Росії. Їх озвучив один із найавторитетніших вчених-істориків царської Росії В. Ключевський, описуючи найщасливіші моменти для Петра I, які в уяві останнього пов'язувалися з двома подіями: спуском на воду нового корабля і відзначенням перемоги у Північній війні 1700–1721 рр.. «Бережливый во всем, Петр, – занотовує вчений, – не жалел расходов на попойки, какими вспыскивали новоооруженного пловца. На корабль приглашалось все высшее столичное общество обоого пола. Это были настоящие морские попойки, те, к которым идет или от которых идет поговорка, что пьяным по колени море. Пьют, бывало, до тех пор, пока генерал-адмирал старик Апраксин начнет плакать-разливаться горячими слезами, что вот он, на старости лет, остался сиротою круглым, без отца, без матери. А военный министр, светлейший князь Меншиков, свалится под стол, и прибежит с дамской половины его испуганная княгиня Даша отливать и оттирать бездыханного супруга. Но пир не всегда заканчивался так просто. За столом вспылит на кого-нибудь Петр и, раздраженный, убежит на дамскую половину, запретив собеседникам расходиться до его возвращения, и солдата приставит к выходу. Пока Екатерина не успокаивала расходившегося царя, не укладывала его и не давала ему выспаться, все сидели по местам, пили и скучали.

Заклечение Ништадтского мира праздновалось семидневным маскарадом. Петр был вне себя от радости, что кончил бесконечную войну, и, забывая свои годы и недуги, пел песни, плясал по столам. Торжество совершалось в зда-

нии Сената. Среди пира Петр встал из-за стола и отправился на стоявшую у берега Невы яхту соснуть, приказав гостям дожидаться его возвращения. Обилие вина и шума на этом продолжительном торжестве не мешало гостям чувствовать скуку и тягость от обязательного веселья по наряду, даже со штрафом за уклонение (50 рублей, около 400 рублей на наши деньги, – К.В.О.). Тысяча масок ходила, толкалась, пила, плясала целую неделю, и все были рады-радешеньки, когда дотянули служебное веселье до указанного срока» [7].

Овва! Як це нагадує засідання Ради Національної безпеки Російської Федерації від 21 лютого 2022 р., де ухвалювалося рішення про початок воєнної агресії в Україну. Тут також «чувувалась скука і тягость от обязательного присутствия», але більш зримо в повітрі витав неймовірний переляк, що проглядався в словах, поглядах, жестах, міміці кожного виступаючого. Тримати країну в страху і бачити упокоєною, – чи не такою вбачається національна ідея Московського царства, Російської імперії чи сучасної Російської Федерації, яка проводиться засобами пропаганди, а цементується розгалуженими і всеядними інститутами державної та судової влади авторитарної країни з яскравими ознаками східної деспотії.

Про «червоний терор» В. Ульянова-Леніна і Великий терор Й. Сталіна говорити не має потреби, адже факти про це масово поширені в українській, російській, європейській історичній науці кінця ХХ початку ХХІ ст.ст. Щоправда, нинішнє покоління російських істориків у кращому разі намагається про це не писати і не говорити. Їхні висновки для суспільства не мають значення, коли моду в сфері історичних досліджень диктує в Росії її нинішній очільник держави, який тужиться і за нас писати історію України.

Найменш вивченим, а, відтак, і найбільш табуйованими звірствами в історичній науці сусідньої країни є звірства, здійснені червоноармійцями на території східноєвропейських держав і Німеччині під час Другої світової війни, у тому числі й стосовно власних громадян, насильно вивезених нацистськими окупантами. Такі злочини не мають жодної мотивації. Якщо звірства Червоної армії вчинялися на території нацистської Німеччини проти її громадян навесні 1945 р., то військово-політичне керівництво країни, а згодом історики наголошували на бажанні помститися німцям і німкеням за вчинені нацистами злочини на окупованих землях радянського Союзу. Мотивація звірств у нижче описаному випадку, що знайшов своє відображення в часописі «Воля народа» від 24 січня 1945 р., взагалі відсутня. Мова йде про те, що 20-го січня 1945 р. танкова розвідка радянської армії увірвалася в селище Круппа-Мюле (Верхня Сілезія, нині це адміністративний центр Польщі, у гміні Крупський Млин Тарногурського повіту Сілезького

воєводства). Увійшовши в селище, танки, в кількості близько десяти машин, відкрили вогонь по домівках місцевих жителів і почали розстрілювати тих, хто намагався врятувати життя втечею. Продовжуючи рух, радянські танки опинилися на території розташованого в Круппа-Мюле табору російських і українських робітників, насильно вивезених на роботи. У цьому ж таборі проживало велике число евакуйованих жителів з українських областей радянського Союзу. В одному з танків відкрився люк. У ньому з'явився командир. Не виходячи з танка, він наказав усім, що проживають в таборі, зібратися у дворі. Коли більшість, що жила в таборі, переважно дівчата і жінки, в тому числі старі і евакуйовані діти, зібралися, танки несподівано відкрили по них вогонь з кулеметів. Тих, що кинулися втікати, танки почали переслідувати і давити гусеницями. Протягом декількох хвилин було знищено кілька сотень людей. Потім танкова розвідка повернула і відійшла до своїх військ.

Кореспондент пише, що після трагічних подій, він встиг поспілкуватися з двома свідками страшного злочину в Круппа-Мюле, українцем Василем Чишком і його дружиною Наталею. «Говорити з ними важко, – зазначав журналіст, – вони настільки вражені тим, що сталося, що і тут, в безпеці, судорожно тримаються один за одного і сидять в мовчазному заціпенінні. За час війни я бачив багато страждань і болю. Але такого горя, як у Василя Чишка, я не бачив. У нього під гусеницями радянських танків загинула дванадцятирічна донька. Круппа-Мюле – це навіть не Вінниця і не Катинь. У Вінницьких братських могилах знайдені були жертви, розстріляні за вироком НКВС, як «вороги радянського народу». Була хоч якась подоба звинувачення. У катинських могилах були зариті представники іншої держави, яких більшовики вважали своїми споконвічними ворогами. Незбагненні для всякої цивілізованої людини злочини в Вінниці і Катині мали все ж якесь своє диявольське обґрунтування: більшовизм знищував беззбройних, беззахисних, ні в чому не винних людей, але тих, які належали, на переконання чекістів, до «ворожого категорії». Злочин в Круппа-Мюле страшніший, йому не можна знайти жодного пояснення. Чому ж командир танку, впритул зустрівшись зі своїми співвітчизниками, яких ще так недавно більшовицька пропаганда оплакувала, як жертв німецького свавілля, чому цей радянський танкіст кинувся до кулемета, а не до «звільненого брата», який стояв перед ним? Нелюди чули рідні голоси, благаючи про пощаду. Кати бачили розгублених жінок і дітей, що плачуть, своїх по крові і по батьківщині. І давили їх гусеницями танків. Що це? Помста? Але мстяться тому, хто в чомусь винен. У чому ж була вина німецьких бабусь, нещасних дівчат, п'ятнадцятирічних діточок? Що рухало рукою червоноармійця, коли він випускав кулеметну чергу по беззахис-

них дітях? Ні, «братолюбна» пропаганда виявилася ні до чого. Цією пропагандою обманювали наївних і довірливих людей.... Але червоноармійців ведуть в бій не красиві гасла. Червоноармійцям давно вже не говорять: «На тебе чекають твої брати». Навпаки, їм всіляко доводять, що тепер навколо них – одні вороги» [8]. Чи не схожі невмотивовані звірства чинили Київській, Чернігівській і, впевнений, продовжують творити російські окупанти в інших окупованих областях України?

Невизнання фактів учинення масштабних звірств червоною армією у ході Другої світової війни, як і нині, є усталеною методологічною засадою політичного керівництва сучасної Росії. Варто лише навести приклад історичних праць британського дослідника Ентоні Бівора, що набув світової популярності після виходу таких робіт як «Сталинград», «Вторая Мировая война» и «Падение Берлина. 1945». Усі роботи були перекладені російською мовою, а остання, видана в період «раннього Путіна» (2002 р.), широко розповсюджена в бібліотеках Росії. Примітно, що у ній на кількох сторінках на підставі документальних матеріалів та мемуарів потерпілих автор описав факти групових зґвалтувань, здійснених червоноармійцями щодо німецьких дівчат, жінок, людей старшого покоління. Коли влада в Росії набула яскравих рис авторитаризму та розв'язала загарбницьку війну в Україні, у 2015 р. управління освіти Свердловської області РФ видало розпорядження вилучити усі книги Ентоні Бівора, адже, мовляв, вони «пропагують стереотипи, що сформувалися в часи Третього Рейха» [9]. Учений із світовим іменем, фактично, був зарахований до числа нацистів.

До їхнього числа потрапляли й жителі західноукраїнських областей напередодні і після закінчення нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр. Не лише соціальною девіацією можна пояснити ту хвилю жорстокості, що катком прокотилася по мирних жителях Львівщини, Рівненщини, Тернопільщини, Волині. Саме цей край в особі вояків Української Повстанської Армії найбільш вперто і завзято протистояв радянському тоталітарному режимові, на повновладне функціонування якого не вплинули багатомільйонні людські жертви. Навпаки, радянська армія щоденно додавала їх, розробляючи «спецоперації» проти мешканців західних областей України. Професор І. Білас у далекі 1990 р., працюючи в московських архівах, зібрав і узагальнив унікальний матеріал про звірства, що чинили російські окупанти (на що вказують їхні прізвища), у названих вище українських регіонах. Ярлики «бандерівців» та «націоналістів», як і нині, чіплялися будь-кому із місцевих жителів, а вже це, як вважали окупанти, давало їм право на фізичну ліквідацію українця. Сучасники ніколи б не дізналися про воєнні злочини, аби не залишилися живими (випадково чи по недо-

гляду) окремі свідки, звернення яких до радянських правоохоронних органів були юридичною підставою для порушення кримінальних справ. Такі резонансні факти набували широкого розголосу і органи НКВС та прокуратури змушені були на них реагувати. Слід зазначити, що залишилася невідомою доля тих, чий прізвища називаються в матеріалах кримінальних справ як осіб, що підозрювалися у вчиненні злочинів, так і потерпілих та очевидців. Саме фрагменти із кількох кримінальних справ маємо намір продемонструвати читачеві. Отож, спершу про події, що відбувалися в Тернопільській області:

«21 жовтня 1944 року в село Кривенька Прожежнянського району Тернопільської області, прибула група у складі 15 осіб для виселення сімей активних учасників ОУН-УПА. У селі група була обстріляна бандою, що там перебувала. Втративши трьох чоловік убитими, група повернулася в районний центр.

Вранці, 22 жовтня 1944 року, для ліквідації банди в село з міста Чорткова прибули бійці військ НКВС в кількості 60 чоловік на чолі з майором Полянським і представником УНКВС молодшим лейтенантом Молдовановим. Однак банди в селі вже не було. Так, були розстріляні десять жителів цього села віком від 60 до 80 років, спалено 45 дворів з усіма подвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба. Серед розстріляних – 5 осіб були членами сімей військовослужбовців (у цю годину вони перебували на фронтах Другої Світової Війни і напевно отримали повідомлення, що їхні рідні «загинули від рук українських буржуазних націоналістів – *Іван Білас*). З 45 спалених господарств 20 були господарствами військовослужбовців-червоноармійців.

Присутні при підпалі будинків і розстрілі мирних громадян начальник РВ НКДБ Беляєв, начальник РВ НКДБ Костін, районний військовий комісар Кондрашкін не вжили жодних заходів до припинення провокаційних дій майора Полянського і молодшого лейтенанта Молдованова» [10, с. 364].

Через три доби у сусідній Волинській області сталася не менша трагедія. Йдеться про те, що дільничний уповноважений Порицького району Волинської області Воротніков отримав завдання від начальника районного відділу

НКВС затримати в селі Ляхово громадянина Парфенюка, який нібито дезертирував із Червоної Армії. Взявши чотирьох бійців з місцевої охорони громадського порядку, Воротніков о 20.00 годині вечора оточив будинок Парфенюка і увірвався в нього. У будинку знаходилася сім'я Парфенюка: дружина, двоє синів, три дочки, з них одна тримісячного віку. Не виявивши Парфенюка, Воротніков застрелив його дружину, п'ятнадцятирічного сина, трьох дочок, в тому числі тримісячну дитину. Живим залишився тільки молодший син, який сховався в піч.

Розстрілявши сім'ю Парфенюка, Воротніков з метою приховування свого злочину, підпалив будинок і сарай Парфенюка, однак після його від'їзду будинок був врятований жителями села.

Повернувшись до районного центру, Воротніков пояснив, що, нібито, «з будинку Парфенюка в нього стріляли бандити». При розслідуванні Воротніков був викритий сином Парфенюка, що залишився живим, після чого він зізнався в скоєному злочині. Згодом встановлено, що громадянин Парфенюк знаходиться в Червоній Армії і ніколи з неї не дезертирував [10, с. 364].

Вважаю, російська республіка, що офіційно визнала себе правонаступницею СРСР, звірства якого на окупованих територіях в період Другої Світової війни так і не були засуджені, є водночас і його спадкоємицею у військових злочинах. Відсутність системної юридичної оцінки радянських злочинів з боку країн переможниць у Другій Світовій війні стали, серед іншого, основою для вирощування в сучасній Російській Федерації уявлення про абсолютну праведність власної історії та відкрила шлях для виявлення в «усій красі» соціальної девіації російського агресора в Україні нині. З огляду на те, що слідчими органами України розпочато понад 20 тисяч кримінальних проваджень, та з метою збору доказів вчинення злочинів проти людяності впродовж кількох тижнів працювала група Міжнародного кримінального суду у складі 42 слідчих та експертів, є надія на те, що звірства, вчинені російським агресором, стануть об'єктом розгляду в міжнародному суді, а кожен злочинець буде покараний. На сьогодні до цього процесу долучилося 14 країн світу, а до розслідування воєнних злочинів, здійснених російським агресором на території України – близько 20 тис. спеціалістів у галузі кримінального права.

Список використаних джерел:

1. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. Ч. 1. Исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916. 146 с.
2. Повість минулих літ. URL: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/usna-narodna-tvorchist-ta-davnya-ukrajinska-literatura/1877-povist-minulikh-lit-povnij-variant-tekstu?start=1> ; Бібліотека української літератури © ukrclassic.com.ua (дата звернення: 02.07.2022).
3. Україна: хронологія розвитку : у 6-т. К. : Кріон, 2009. Т.2. 698 с.
4. Пять зверств Ивана Грозного. URL: <https://diletant.media/articles/45264175/> (дата звернення: 02.07.2022).
5. Какими словами Лев Толстой Петра Первого ругал. URL: https://pikabu.ru/story/kakimi_slovami_lev_tolstoy_petra_pervogo_rugal_7613951 (дата звернення: 02.07.2022).

6. Путин: Петр I «возвращал» земли, нам выпала та же доля. URL: www.youtube.com/watch (дата звернення: 02.07.2022).
7. Ключевский В. О. Петр Великий. Жанр: Биографии и Мемуары. М. : Эксмо. 2008. URL: <https://booksdaily.club/dokumentalnye-knigi/biografii-i-memuary/page-5-40499-vasilii-klyuchevskii-petr-velikii.html> (дата звернення: 17.07.2022).
8. Звірства радянської армії. URL: prosvit.in.ua/history/the-brutality-of-the-soviet-army (дата звернення: 02.07.2022).
9. В Свердловской области изымают книги фонда Сороса. URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/2323906.html> (дата звернення: 04.07.2022).
10. Захарченко П. Історія українського права: навчальний посібник. К. : Освіта України, 2019. 436 с.